

Iets over de flora van de Zaanstreek

door Wim Meyer, Zaandam.

De Zaanstreek, daarmee bedoelen we het gebied ter weerszijden van de Zaan, eertijds beroemd om z'n molens, nu een van onze grote fabriekscentra. De grenzen strekken zich uit tussen het Noordzeekanaal in het Zuiden, het grillig gevormde Alkmaardermeer in het Noorden, de geestgronden van Beverwijk en Uitgeest in het Westen en het Noordhollandse kanaal, met z'n eigen landschappelijke romantiek in 't Oosten en Noord-Oosten (zie kaartje).

De bodem van dit waterige moeraslandje bestaat voor het grootste deel uit veen, het beroemde verzonken hollandse hoogveen. Langs en in de voormalige Zuiderzee-arm, het IJ, is natuurlijk jonge zeeklei afgezet. De Noorder IJ- en Zeedijk is daaruit opgebouwd, en tenslotte bestaat de bodem in Wormer en Beemster uit oude blauwe zeeklei, de klei die nog vóór de duinvorming in een soort waddengebied afgezet werd en later de basis van het hoogveen vormde.

Brengen we verder in aanmerking de sterke menselijke invloed, huizenbouw, aanleg van wegen en spoordijken, waarbij vaak zand van elders is aangevoerd, en het feit dat de bodem hier voor een groot deel eeuwenlang door de mens in cultuur is gebracht en gehouden, meestal in de vorm van weiland, denken we tenslotte aan de sterke invloed van de talrijke overstromingen, dan krijgen we een idee van de factoren die de verscheidenheid in de Zaanse flora bepaalden en nog steeds bepalen.

Onze belangstelling gaat in een gebied als dit natuurlijk in de eerste plaats uit naar de natuurelementen die in 't landschap nog aanwezig zijn, naar de resterende plasjes met hun mooi gezôneerde randvegetaties van veenmosvelden en rietwildernissen die zich ongestoord steeds verder over het open water uitbreiden, naar de schilderachtige, grillige doorbraakkolken langs de IJdijk en bij de doorbraakplek van 1825 in de Wijde Wormer, naar de dichtgeveende brede sloten temidden van de weilanden en naar de veenderijen, waar tussen de „leg-akkers", in ondiep water in 50 à 80 jaar tijds de successiereeks van brakwater tot hoogveen alweer verlopen is. Deze terreintjes zullen tijdens het Pinkstercongres bij de plantenmensen wel het meeste in trek zijn.

Laat ik ze nog maar even nader aanduiden, dan hebt U een overzicht van enkele interessante veenterreintjes van de Zaanstreek.

Botanisch rijke oeverveentjes vind U langs het Krommenie en de Ham, zuidelijke uitlopers van het Alkmaardermeer, langs de Wijde Bus en het Vroonmeer bij Uitgeest, langs Zwet en Merken in het Wormer- en Jisperveld, langs de Reef en de Grote Braak bij Nauerna en bij enkele plasjes van het Ilperveld.

De luttele veenterreintjes in Westzijderveld en Wormerveerderveld zijn dichtgegroeide sloten of voormalige visvijvers. 't Noordevveen bij Assendelft, het Noordelijk deel van het Oostzijderveld bij Zaandam, het nog niet ontgonnen deel van het Twiskegebied

bij Oostzaan en het IJperveld bij IJpendam en Landsmeer zijn tot de in de 19e eeuw ontstane veenderijen te rekenen. In de laatste terreinen kunnen we over grotere uitgestrektheden de verlandingsvegetaties tegenkomen. Het zijn bij uitstek de Zaanse natuurmumenten.

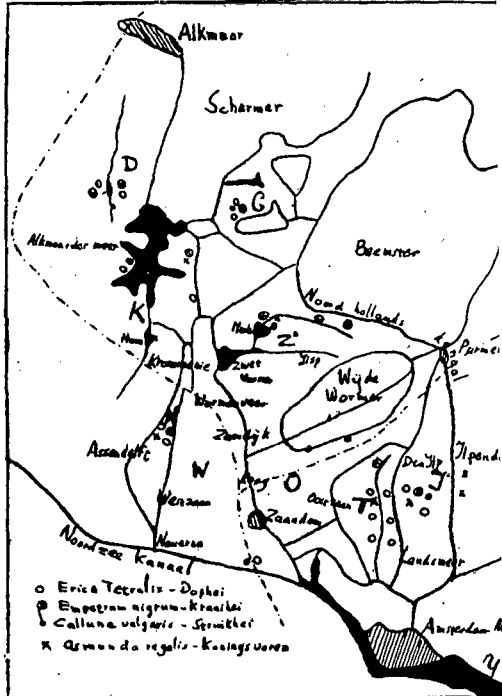
Naast deze natuurlijke botanisch waardevolle Zaanse veenlandjes valt er in de cultuurge-deelten voor de florist en de plantensocioloog vanzelfsprekend ook nog veel te beleven. Onbemeste veen-hooilanden, zuring-hooilanden en vuilnishopen, ze hebben elk hun eigen aantrekkingskracht. Dichter bij de bewoonde wereld kunt U de dijken en de wegen, de spoorlijnen, de fabrieksterreinen en de ruderaalterreinen bij eenden- en kippenhokken als uw operatieterrain kiezen.

We zullen nu eens zien wat er zo in het algemeen vooral omstreeks Pinksteren op deze verschillende terreinen op botanisch gebied te beleven valt.

De flora van de Zaanse venen.

Deze heeft een sober en eigenaardig karakter. Voor een plantensocioloog is zij veel interessanter dan voor een florist, die alle sociologie aan z'n laars lapt. Zo'n florist zal tevergeefs zoeken naar allerlei opvallend bloeiende water- en moerasplanten als Waterlelie, Gele plomp, Waterdrieblad, Moeraswederik, om maar iets te noemen van de hele serie zoetwaterplanten die hier ontbreken. Hij zal zich troosten met het vinden van enkele brakwaterplanten, planten van zilte bodems en een aantal zeldzame veenplanten. Aan de plantensocioloog zal het sterk domineren van enkele brakwater verdragende planten, de sterk afwijkende samenstelling van de gezelschappen, die de resterende moeras- en veenplanten gevormd hebben en de grote uitgestrektheid van de veenmos vegetaties (Sphagneta) opvallen.

Laten we beginnen met de waterplanten-vegetaties. Hele sloten vol Kamfonteinkruid (lange bladscheden!), Klein fonteinkruid en Stijve Watterranonkel zullen een ieder opvallen. Plaatselijk overheerst sterk een aardig brakwaterplantje: *Zannichellia pedicellata* met kleine okselstandige bloempjes die onder water bestoven worden. Van het zomers in Zwetgebied en Hoenveld talrijke,

Kaartje van de Zaanstreek, waarop aangegeven is de verspreiding van de heidesoorten en koningsva gedeeltelijk naar I.V.O.N. gegevens.

Verklaring:

D: Die bij Limmen	W: Westzijdeveld
G: Kerkmeertje bij Graft	O: Oostzijdeveld
K: het Kromme	T: Twiske gebied
N: Noorderveen	I: IJperveld
Z: Zwetgebied	

Moeras-wespenorchis.
foto Kees Hana.

stekelige Groot nimfkruid zult U nu nog niet veel te zien krijgen. De laatste jaren zijn met de matige verzoeting Waterpest, Gekruld fonteinkruid en Veenwortel sterker doorgedrongen.

Op luwe plaatsen wordt het pionierstadium van de verlanding meestal gevormd door de blauwgroene Ruwe bies tezamen met Zeebies en Riet.

Ook treden op verschillende plaatsen massavegetaties van Kleine lisdodde op, waartussen weinig anders te ontdekken valt dan de forse Waterzuring, de schermbloem Kleine watereppe en Zeeaster.

Op modderige plekken vegeteren Blaartrekkende boterbloem en de wollige Composiet met dikke gele hoofdjes: Moerasandijvie.

In wat hoger gelegen rietvelden, vaak op plekken die blootstaan aan golfslag, vooral dus aan de oevers van de plasjes, kan een fleurige kruidenvegetatie het ietwat monotone beeld van Riet, Ruwe bies en Lisdodde sterk verlevendigen.

In het voorjaar zie je hier prachtige witte velden van bloeiend Lepelblad, in de voorzomer is het een bloemenzee van rose trossen van Harig wilgenroosje, forse witte schermen van Engelwortel, prachtig tere lichtlila trossen van Leverkruid, diep paarse rankende Bitterzoet en hoog boven deze kleurensymphonie de kaarsrechte statige Moerasmelkdistel. Op diverse plaatsen, vooral langs het Zwet onderzochten we dit gezelschap van Moerasmelkdistel en Heemst.

Gaan we nu in zo'n rietkraag meer naar de landzijde, dan zien we hoe hij zich verderop boven de waterspiegel verheft en dan ruimte biedt aan allerlei kleurige moerasplanten: gele veldjes van Moerasrolklaver, sterk geurende lila Watermunt, vuilwitte stijve Wolfspoot, wit bespikkeld Moeraswalstro, eenzaam groeiende stekelige Kale jonker, een oude bekende uit het vorige gezelschap. Bijna nooit ontbreekt hier Weide-koekoeksbloem en Gevleugeld hertshooi. De eerste bepaalt omstreeks eind Mei met z'n talrijke rose franjebloemen het aspect, de tweede doet dat met zijn diepgele trossen tezamen met het rood, wit, lila en violet van de anderen tijdens de zomer. 's Zomers biedt dit gezelschap van Gevleugeld hertshooi (zo noemden we het nadat we op talrijke plaatsen deze combinatie tegenkwamen en onderzochten) dus een totaal ander aspect dan in het voorjaar als de meeste dicotyle kruiden nog nauwelijks uit de winterrust ontwaakt zijn en het riet nog niet zo hoog is opgeschoten.

De moslaag herbergt enkele typische soorten o.a. Puntmos (*Calliergonella cuspidata*), Beekmos (*Leptodictyum riparium*) en interessante levermossen als *Marchantia*, *Chiloscyphus polyanthus*, de sterk vertakte *Riccardia sinuata* en weinig kieskeurige veenmossen als *Sphagnum squarrosum* en -*fimbriatum*.

Dit gezelschap, gebonden aan een bodemstructuur van kuiltjes en bulten, maximaal enkele decimeters boven de grondwaterspiegel, is voor de Zaanse venen zeer karakteristiek. We kunnen het als een typisch lokaal plantengezelschap beschouwen. Het vervangt hier in de verlanding de in zoetere gebieden voorkomende Grote Zeggen-vegetaties. Veel van de soorten die er deel van uitmaken zijn elders begeleiders van Grote Zeggen-vegetaties.

Bij de floristen valt het Hertshooigezelschap sterk in de smaak doordat enkele orchideeën, o.a. de Stijpe vergeten orchis (*Orchis praetermissa*), Juni orchis (*O. praet. junialis*), de gracieuse Moeraswespenorchis en het varentje met vlezig tongvormig blad en eenvoudig gebouwde sporenaar, Addertong er tot hun optimale ontwikkeling komen. Vooral in het Zwetgebied en langs het Alkmaardermeer is dat prachtig te zien!

Van de moslaag noemde ik al enkele veenmossen. Dit zijn nu de soorten die in de bodemlaag van het volgende successiestadium de hoofdrol spelen. Door hun sterk verzurende (pH verlagende) werking, door Baas Becking beschouwd als een ionen uitwisseling, brengen ze met hun ontelbare, in dichte vachten groeiende plantjes een vrij grote verandering in de vegetatie teweeg. In zonerings zie je dan ook met het optreden van de veenmossen de planten van het Hertshooigezelschap successievelijk in talrijkheid afnemen en tenslotte verdwijnen. We belanden dan vanuit de Hertshooizône, in de sappige veenmosveldjes. Na het initiaalstadium met *Sphagnum squarrosum* worden deze vooral opgebouwd door *Sphagnum recurvum*, — *plumulosum*, — *palustre* en *Aulacomnium palustre*. Het diep wortelende Riet, de Ruwe bies en Zeebies houden het dan nog steeds uit. Ze groeien in de veenmosvelden alleen wat minder dicht open en ze bereiken geen grote hoogte meer. De lage kruidlaag (de planten die tegen het Veenmos gedrukt zitten) bestaat in deze natte *Sphagneta* meestal uit de rode glinsterende rozetjes van de vleeseter, Ronde Zonnedaauw, de glanzende ronde blaadjes van Waternavel (een gecamoufleerde *Umbellifera*) en de rozetjes van Moerasviooltje dat met z'n teerblauwe bloempjes omstreeks April-Mei in deze langzaam op temperatuur komende Veenmosveldjes als voorjaarsbode fungeert. De witte pluizen van

Harlekins-orchis
Foto Kees Han

veenpluis passen goed bij de overwegend groen tot geelgroene kleurnuances. Vooral in overgebleven kuiltjes verblijven nog relictten van het Hertshooigezelschap. Moeraswalstro, zelfs Koekeksbloem en op het Veenmos vooral Kale jonker. Ook grassen: Witbol, Reukgras en Veldbies komen nogal eens in deze Sphagneta voor. In de moslaag is zeer frequent het glanzende thalleuze levermosje *Blyttia* (*Pallavicinia*) *Lyelli*.

Zulke natte Sphagneta zijn vooral in het Ilperveld rijke groeiplaatsen van een vaak over het hoofd gezien orchideetje: *Malaxis paludosa*. Het heeft geelgroene bloempjes van ongeveer een halve centimeter, en kleine 2-3 cm grote blaadjes, met broedknopjes aan hun top. U zult het met Pinksteren nog wel niet te zien krijgen. 't Is me wel eens overkomen dat ik bij het maken van een plantensociologische opname in Mei een nog niet bloeiende *Malaxis* onder ogen kreeg, maar het was toch wel een groot toeval. U hebt veel meer kans in de Veenmosvelden een andere veel opvallender orchidee te zien n.l. Welriekende nachtorchis, een van onze mooie veenorchideeën. Vooral „de Noorderveen” bevat er rijke groeiplaatsen van. Bij 't Alkmaardermeer hebt U ook veel kans.

Het successieonderzoek liet verder zien dat met de geleidelijke bodemophoging waaraan de *Sphagna* actief deelnemen een aantal andere hogere planten en mossen in deze veenmosvelden verschijnen. In de eerste plaats een Zegge, die het in de venen van het Vechtplassengebied niet zo hoog en zuur zocht: Afgekorte Zegge. Verder Haarmossen (o.a. *Polytrichum strictum*), Moerasgaffeltandmos (*Dicranum Bonjeani*), Tormetil en Kruipganzerik (met kruisingen !)

De veenvarens die in de dichte kruidenvegetaties van rietvelden en Hertshooigezelschap niet zo in de gaten lopen, bepalen hier in de open Sphagneta mede het aspect, vooral Kam- en Stekelvaren (ook met kruisingen !) en verder Moerasvaren wiens beste dagen hier echter voorbij zijn.

Ergens in het Zwetgebied is een landje waar deze varens, met nota bene Adelaarsvaren en de eerder te verwachten Koningsvaren een massabegroeiing vormen. Addertong komt op dat landje ook nog voor.

In de veentjes waar het veenmos bijna een halve meter boven de grondwaterspiegel omhoog is gegroeid, komen we op diverse plekken heide tegen: Dophei, Kraaihei en Struikhei. Op het Natuurmonumentje de Baanakkers bij Jisp bijvoorbeeld veel Kraaiheide op een veenmosdek van de hoogveensoort *Sphagnum rubellum* !

Noordzijde van het Zwetgebied.

Foto Jaap de Jong.

Het riet staat in deze heidevegetaties meestal erg ijl, verder heeft de begroeiing er nog helemaal het karakter van het zo juist beschreven overgangsveen-sphagnetum.

Bijgaand kaartje geeft een idee van de verspreiding van de heidesoorten, zoals die naar mijn excursiegegevens in de Zaanstreek is. Tot voor kort was daar ongeveer niets van bekend. Het schijnt dat maar weinig mensen er notie van hebben dat we in het Westen van ons land nog zulke natuurlijke natte heiden bezitten!

Maar ook in andere richting kan de successie verlopen, n.l. in die van het Veenberkenbos. Ook dit vegetatietype is moeilijk volgens de geijkte plantensociologische methoden te definiëren. Berken, Lijsterbes, Grijs- en Geoorde Wilg en Bramen, (o.a. een laciniate variëteit) slaan in het Veenmos op en vormen op den duur bosjes. Deze zijn vooral interessant vanwege hun zwammenflora. (De Die bij Limmen en bosjes in „de Noorderveen“). Berkenboleet en allerlei Russula's zijn het meest algemeen. Tussen twee haakjes: laten de mycologen eens letten op de zwammenflora van de Zaanse veentjes. Galera Sphagnorum, Collybia leucomyosotis, een kleine Omphalia en twee Hygrophorus-soorten zie je vaak tussen het Veenmos. Allerlei moeilijk te determineren paddenstoeltjes tegen riet en lisdoddestengels. Specialisten kunnen hier heerlijk aan kluiven, figuurlijk dan.

Dat zijn zo in korte trekken de plantengezelschappen van de Zaanse veentjes. Wacht, ik vergeet U bijna nog te wijzen op een interessant zoneringsverschijnsel dat bij „oeverveentjes“ meestal te zien is. Vlak langs de vaste wal bevindt zich bij zulke drijvende rietlagen een zone die in ontwikkeling bij de rest achterblijft, blijkbaar doordat zij de bijzonderheid bezit dat zij met de waterspiegel niet op en neer gaat en dus tijdens hoge waterstanden van het winterhalfjaar ondergedompeld wordt.

Veenmossen kunnen nu in dit gedeelte moeilijker terrein winnen dan in het drijvende stuk dat voortdurend het hoofd boven water houdt. We krijgen dan in bepaalde ontwikkelingsstadia van z'n veentje de volgende zonerings te zien:

Hertshooi-gezelschap, nat Sphagnetum, rietstrook met Hertshooi-gezelschap, Riet- (Lisdodde) Ruwe biesvegetatie, open water.

Voor dichtgegroeide inhammen geldt t.o.v. van het midden en de randen hetzelfde verhaal. Daar zie je dan bijvoorbeeld met Pinkster een mooie rose ring van bloeiende Koekoeksbloem rondom een veenmosveldje. Ook bij de Veenmossen kan je dan zonerings bespeuren: Sphagnum squarrosum aan de kant van de oeverzone en Sphagnum recurvum in het midden.

Addertongvarens.
Foto Kees Hana.

Laat ik U nog even wijzen op de drassige slootkantjes en hooilandjes waar Moeraszoutgras (soms ook Strandzoutgras), Waterrus met Slanke Waterbies, massaal optreden met Egelboterbloem, Thrinia, Knopig Vetmuur en Waterpunge meer eenzaam en alleen groeiend, karakteristieke nog onbeschreven combinaties vormen. Verder moet U iets weten over de onbemeste hooilandjes (op een paar plekjes in het Westzijderveld, aan de Oostkant van „de Noorderveen”, bij Uitgeest en overal verspreid langs het Zwetgebied) waar het wemelt van de verrukkelijk mooie Harlekijns-orchis in een entourage van sierlijk Veenreukgras, Tandjesgras, geel bepoederde Gewone Zegge, Blauwe Zegge, Vergeten orchis, Veldbies en Addertong met verder een kostelijke vermenigving van veen- en moerasplanten met weideplanten als Veldzuring, Smalle weegbree en Haakmos.

Deze hooilandjes vormen een overgang naar de typische Zuringhooilandjes, uit de verte aan de rode kleur al te herkennen. Grassen als Witbol, Reukgras en Rood Zwenkgras maken er vaak de hoofdmassa uit. Misschien valt hier ook wel een afzonderlijk type met Geknikte Vossenstaart te onderscheiden.

Op wat beter hooiland treden Ruw beemdgras, Veldbeemdgras en Zachte Dravik meer op de voorgrond. Dit alles is tijdens het Congres op zijn hoogtepunt.

Langs de randen van de hooilandjes tegen slootkanten en langs greppeltjes kunnen we soms nog enkele zout verdragende planten tegenkomen: Melkkruid, Zeeschijnspurrie, en in Augustus bij damhekken en dg Puccinellia distans. Tegen kluiten, getrapt door de koeienpoten, of op paaltjes van slootbeschoeiingen vaak Zilt kleinnios (Pottia Heimii).

Langs de dijken.

Op de kleigrond is hier mooi ontwikkeld het Glanshavergezelschap, een typische bemaaiingsweide van rijke bodems. In het vroege voorjaar bloeit hier Speenkruid, later komen planten als Gewone vossenstaart, Fluitekruid en Boksbaard meer op de voorgrond. De bloeitijd van Glanshaver valt vlak voor de eerste snee. Daarna gaan Pastinaak (vooral op de oude zeeklei), Bereklauw, Speerdistel en Knoopkruid bloeien.

Droge venige dijklichamen op het Zuiden gelegen zijn soms aardige groeiplaatsen van Klauwtjesmos, Ruig haarmos, Gaffeltandmos, Korstmossen, Schapezuring, Muizenootje en zelfs Vroeghaver, een heel aardig klein grasje.

Langs wegen, spoorlijnen en bij fabrieken.

Op aangevoerd zand groeien enkele duinplanten, hele veldjes Zeepkruid, lokplaatsen voor avondvlinders, Avondkoekoeksbloem, Echt walstro, Stalkruid, Wondklaver, Wilde reseda en Slangenkruid. Het verlaten stations-emplacement bij Oostzaan is een waar

dorado voor dergelijke aanvoerplanten. Op een morgen vond ik daar o.a. *Amsinckia lycopsidioides*, *Ambrosia elatior*, *Geranium phaeum*, *Silene conica* en *Carduus nutans*.

Adventieven, afkomstig uit het buitenland vinden we vooral op de terreinen van de meelfabrieken bij Wormerveer. Door floristen als Kloos en Jansen zijn die reeds beroemd geworden. In m'n herbarium prijken o.a. *Solanum rostratum*, *Stekelnachtschade*, *Amaranthus quitensis* en *Eragrostis major*, daar in de vooroorlogse tijd verzameld.

Ruigten.

Tenslotte komen we terecht bij de eenden-, kippenhokken en mestvaalten. Onder de vele Melden en Ganzervoeten moet U maar eens goed grasduinen. Ze zullen meer moeite kosten bij het determineren dan planten als Bilzenkruid en Kaardebol, die op dergelijke plaatsen ook nogal eens voorkomen.

U ziet dus wel dat in de Zaanstreek op het gebied van de flora veel meer te beleven valt dan U in drie dagen bekijken kunt,

Zaandam, 10 April 1947,

Jonge kraaiheiplant met riet, kale jonker, waternavel en zonnedauw in een veenmosveld.

Foto Jaap de Jong.